

રૂપરેખા

17.1	ઉદ્દેશો
17.2	પ્રસ્તાવના
17.3	શહેરીકરણનો ખ્યાલ
17.4	ગુજરાતમાં શહેરીકરણ
17.5	ગુજરાતના મહત્વના શહેરો અને તેની આર્થિક વિશેષતાઓ
17.6	સારાંશ
17.7	ચાવીરૂપ શબ્દો
17.8	તમારી પ્રગતિ ચકાસો

17.1 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ બાદ નીચેની બાબતો સમજી શકશો

1. શહેરનો અર્થ અને શહેરીકરણનો ખ્યાલ
2. ગુજરાતમાં શહેરીકરણ
3. ગુજરાતના મુખ્ય શહેરો અને તેની વસ્તી
4. ગુજરાતના શહેરોની આર્થિક વિશેષતાઓ

17.2 પ્રસ્તાવના

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે. કે વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે શહેરીકરણ ખૂબ જરૂરી છે પરંતુ શહેરીકરણ વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે આવકારદાયક છે કે નહિ, શહેરીકરણ થવું જોઈએ કે નહિ તેવા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. શહેરીકરણ એટલે ગામડાઓમાંથી લોકો શહેર તરફ સ્થળાંતર કરે છે. તે સ્થળાંતરના કારણે શહેરોની વસ્તી સતત વધતી જાય છે. શહેરીકરણ થવાનું ઘણાં કારણો છે. લોકો સારા જીવનધોરણની આશા સાથે ગામડાઓમાંથી શહેરોમાં આવે છે. અહીં એ બાબત ત પણ મહત્વની છે. કે વૃદ્ધિ અને વિકાસના કારણે શહેરીકરણ થાય છે કે પછી શહેરીકરણના કારણે વૃદ્ધિ અને વિકાસ આ કોયડો વર્તમાન સમય સુધી વણ ઉકેલાયેલો રહ્યો છે. માથાદીઠ આવક અને શહેરીકરણ વચ્ચે પણ ગાઢ સંબંધ છે. મોટા ભાગના દેશો મધ્યમ આવક વર્ગ (Middle-income-status)માં પહોંચ્યા પહેલા જ 50 ટકા સુધી શહેરીકરણ કરી ચૂક્યા હતા, અને બધાજ ઉચ્ચ-આવકવર્ગ (High income status) ના દેશોમાં શહેરીકરણ 70 થી 80 ટકા જેટલું છે. મોટા ભાગના દેશોમાં ઉચ્ચ અને

સતત વૃદ્ધિનું કારણ શહેરી ઉત્પાદન અને સેવાઓ છે. ખેતી ક્ષેત્રની ઉત્પાદકતા વધવાને કારણે શ્રમ છૂટો પડે છે કે જે શહેરના ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં જોડાય છે. Urbanization and Growth commission on growth Development ના એક અહેવાલ મુજબ શહેરી વિસ્તારના એક ઉત્પાદકની પરંપરાગત ક્ષેત્રના શ્રમિકની ઉત્પાદકતા કરતાં ત્રણથી પાંચ ગણી વધારે છે. શહેરીકરણના લીધે વૃદ્ધિ વધવાનાં મુખ્ય બે કારણો છે.

(1) શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોની ઉત્પાદકતામાં તફાવત

(2) શહેરોની ઉત્પાદકતામાં થતો ઝડપી બદલાવ

વિકાસની શરૂઆતના દશકોમાં પ્રથમ કારણ જવાબદાર હોય છે. જ્યારે વધુ વસ્તી ગામડાઓમાં હતી અને શહેરી વિસ્તારમાં સ્થળાંતર શરૂ થયું ત્યારે શહેરી વિસ્તારોની ઉત્પાદકતા વધારે હોવાને કારણે તેમનો વૃદ્ધિમાં ફાળો વધ્યો. જેમ-જેમ શહેરો વધુ ને વધુ મોટા બનતાં ગયા તેમ તેમની જા કારણને લીધે વૃદ્ધિ થઈ. શહેરોમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું વધુ ને વધુ વિસ્તરણ અને સંચય (accumulation) કરીને વૃદ્ધિ કરી શકાય છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે શહેરીકરણ સાથે સંકળાયેલી સમસ્યાઓ જેવી કે પ્રાદેશિક અસમાનતા, જમીન અને મકાનના વધતા ભાવો વગેરેને પણ ધ્યાનમાં લેવાજોઈએ. જો શહેરીકરણ સાથે સંકળાયેલી સમસ્યાઓનો ઉકેલ ન લાવી શકાય તો તેના લાભ સમાજના બધા વર્ગ સુધી પહોંચી શકતા નથી.

UNના એક સર્વે મુજબ મોટા ભાગના નિર્ણયકર્તાઓ શહેરીકરણને આવકારવાને બદલે તેને અટકાવવાની વાતો કરે છે. તેમના મતે ઝડપથી થતું શહેરીકરણ સમાજમાં વાસ્તવિક અને રાજકીય સમસ્યાઓ જેવી કે ભીડ, અપરાધો, હિંસા તેમ જ રોગચાળો ફેલાવે છે. શહેરીકરણને રોકી શકાય તેમ નથી અને અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે અનિવાર્ય પણ છે. અહીં પ્રશ્ન તેને અટકાવવાનો નહિ પણ તેમાંથી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે વધુમાં વધુ લાભ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે છે. આંતરમાળખાકીય એ જાહેર સેવાઓ દ્વારા શહેરીકરણનો વધમાં વધુ લાભ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. Commission on Growth and Development ના અહેવાલ મુજબ વિકાસશીલ દેશોમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ પાછળ 40,000 અબજ ડોલર જેટલા ખર્ચની આવશ્યકતા છે. અહીં સૌથી મોટી સમસ્યા આ નાણાંભંડોળ ઉભું કરવાની છે.

17.3 શહેરીકરણનો ખ્યાલ અને તેનાં કારણો

સામાન્ય રીતે શહેરીકરણ એટલે ગ્રામીણ વિસ્તારોની સરખામણીમાં શહેરમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધવું. શહેરીકરણ સમજતાં પહેલા શહેર એટલે શું તે સમજવું જરૂરી છે. ભારતમાં શહેરી વિસ્તાર (Urban Area)માં ત્રણ પ્રકારના વિસ્તારોનો સમાવેશ થાય છે. જે નીચે મુજબ છે.

1. કાયદા મુજબ બનેલાં શહેરો (Statutory Towns) એવા વિસ્તારો કે જ્યાં મહાનગરપાલિકા, નગરપાલિકા, છાવણી બોર્ડ, અથવા સૂચિત શહેરી વિસ્તાર કમિટી હોય તે વિસ્તારોને કાયદા મુજબ બનેલા શહેરો કહે છે.
2. વસ્તીના આધારે બનેલાં શહેરો : (Census Towns) જે વિસ્તારો નીચેની શરતો પૂરી કરે છે તેને સેન્સસ ટાઉન કહે છે. (1) ઓછામાં ઓછી 5000ની વસ્તી (2) વસ્તીની ગીચતાએક ચો.કિ.મી દીઠ 400 હોય. (3) ઓછામાં ઓછા 75 ટકા પુરુષ કામદારો બિન-ખેતીક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા હોય.
3. Out Growth (OG) કોઈ કાર્યક્રમ એકમ જેમ કે ગામડું અથવા ગામનો કોઈ એક

ભાગ કે જે કાયદા મુજબ બનેલાં શહેરી વિસ્તારને સંલગ્ન હોય તેમ જ ત્યાં શહેરી વિસ્તારો જેવી આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ જેવી કે વીજળી, પાકા રસ્તા, ગટર વ્યવસ્થા, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વગેરે હોય.

17.4 ગુજરાતમાં શહેરીકરણ

ગુજરાતનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર 1.96 લાખ સ્કવેર કિલોમીટર છે. જ્યારે તેની કુલ વસ્તી 6.04 કરોડ છે. ગુજરાતમાં શહેરી વસ્તી સતત વધતી જાય છે. પરંતુ ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ હજુ પણ શહેરી વસ્તી કરતાં વધારે છે. દેશમાં ગુજરાત વસ્તીની દૃષ્ટિએ 10 માં ક્રમે અને વસ્તીગીચતાની દૃષ્ટિએ 14માં ક્રમે છે. ગુજરાત કુલ વસ્તીના 4.99 % વસ્તી ધરાવે છે. ગુજરાતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ કોષ્ટક 1 માં દર્શાવ્યું છે.

કોષ્ટક -1 ગુજરાતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તી

વર્ષ	ગ્રામીણ (લાખમાં)	શહેરી (લાખમાં)	કુલ (લાખમાં)	ગ્રામીણ વસ્તીનું % પ્રમાણ	શહેરી વસ્તીનું % પ્રમાણ
1961	153	53	206	74.3	25.7
1971	192	75	267	71.9	28.1
1981	235	106	341	68.9	31.1
1991	271	142	413	65.6	34.4
2001	317	189	506	62.6	37.4
2011	347	257	604	57.5	42.5

સ્ત્રોત : સામાજિક-આર્થિક, 2018-19 ગુજરાત રાજ્ય,

1. કોષ્ટક 1 પરથી જાણી શકાય છે કે ગુજરાતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ 42.5% છે. આ બાબત દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં હજુ પણ ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ શહેરી વસ્તી કરતાં વધારે છે.
2. રાજ્યની કુલ વસ્તીના 50 % જેટલી વસ્તી અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, રાજકોટ, બનાસકાંઠા, ભાવનગર અને જૂનાગઢ એમ 7 જિલ્લાઓમાં છે.
3. ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધ્યું છે. પરંતુ ગ્રામીણ વસ્તી કરતાં શહેરી વસ્તીનો વૃદ્ધિ દર વધુ રહ્યો છે. પ્રથમ દાયકા દરમિયાન ગ્રામીણ વસ્તીનો વૃદ્ધિ દર 20.3% હતો જે 2001-11 દરમિયાન ઘટીને માત્ર 8.6% અને જે વૃદ્ધિ દર 41.51% હતો તે 2001-11 માં ઘટીને 35.98% નો રહ્યો હતો. આમ બંનેના વસ્તી વૃદ્ધિ દર ઘટ્યા છે. પરંતુ શહેરી વસ્તીનો વૃદ્ધિ દર ગ્રામીણ વસ્તીના વૃદ્ધિ દર કરતાં વધુ રહ્યો.
4. 1961 માં ગુજરાતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ 25.7% હતું જ્યારે ભારતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ 18% હતું. જ્યારે 2011માં ગુજરાતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ 42.5% છે અને ભારતમાં તેનું પ્રમાણ 31.6% છે. આ બાબત સૂચવે છે કે ગુજરાતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ દેશની સરેરાશ કરતાં વધુ રહ્યું છે.
5. ગુજરાતમાં સૌથી વધુ શહેરી વસ્તી ધરાવતો જિલ્લો અમદાવાદ છે. જ્યારે સૌથી વધુ ગ્રામીણ વસ્તી જિલ્લો બનાસકાંઠા છે. 2011 ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે અમદાવાદમાં

શહેરી વસ્તી 60.63 લાખ હતી. ત્યાર બાદ સુરતનો ક્રમ આવે છે. ગુજરાતમાં સૌથી ઓછી શહેરી વસ્તી ધરાવતો જિલ્લો ડાંગ છે. જ્યાં શહેરી વસ્તીની સંખ્યા લગભગ 24 હજાર જેટલી છે.

6. ગુજરાતમાં 2001-11 દરમિયાન ગુજરાત રાજ્યમાં શહેરી વસ્તીનો સૌથી વધુ વસ્તી વૃદ્ધિ દર વલસાડમાં 66.7% હતો અને ત્યાર બાદ સુરતનો ક્રમ આવે છે કે જ્યાં શહેરી વસ્તીનો વૃદ્ધિ દર 65.7% હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન સૌથી ઓછો વૃદ્ધિ દર પોરબંદરમાં 9.3% હતો.

17.5 ગુજરાતનાં મહત્વનાં શહેરો અને તેની આર્થિક વિશેષતાઓ

આર્થિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત રાજ્ય, એ ભારતનું એક વિકસિત રાજ્ય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ગુજરાત ઉત્પાદકતાની બાબતમાં જીરું અને વરિયાળીમાં પ્રથમ ક્રમે, ઈસબગુલ અને ડુંગળીમાં બીજા ક્રમે અને કેળામાં તેરમાં ક્રમે છે. ઉત્પાદનમાં ગુજરાત ડુંગળી અને બટાકામાં પ્રથમક્રમે, ટામેટામાં દસમાં ક્રમે અને રીંગણામાં તેરમાં ક્રમે છે. ભારતમાં મસાલાના પાકોમાં જીરું, વરિયાળી અને લસણના ઉત્પાદનમાં ગુજરાત પ્રથમ ક્રમે છે. દેશના પેટ્રો કેપિટલ રાજ્ય તરીકે ગુજરાત પેટ્રોકેમિકલમાં 30 ટકા, અને કેમિકલ અને ફાર્માસ્યુટીકલ બિઝનેસમાં 50 ટકા જેટલો ફાળો આપે છે. હીરા ઉદ્યોગ પણ ગુજરાતનું એક વિકાસ પામતું ક્ષેત્ર છે. હીરા ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે આધાર આપતી નીતિમાં સરકારે હીરા કાપવાની, હીરાના પોલીશીંગની, જવેલરી ડિઝાઇનીંગની પ્રક્રિયાઓને વધુ સુસજ્જ બનાવવા માટે પહેલ કરી છે. કપાસના ઉત્પાદનમાં ૩૫ ટકા સાથે ગુજરાત અગ્રેસર છે. એવી જ રીતે કપાસની નિકાસમાં 60 ટકાના દરે ગુજરાત આગળ છે. ડિનિમના ઉત્પાદનમાં પણ ગુજરાત વિશ્વમાં ત્રીજા ક્રમે છે. ભારતની 12 ટકા ટેક્સટાઇલની નિકાસ ગુજરાતમાંથી થાય છે. આ કારણે જ ગુજરાતને પૂર્વનું માંચેસ્ટર અને ડેનિમ સીટીની નામના મેળવી છે. ગુજરાત રાજ્યનાં શહેરો અને તેની વસ્તી કોષ્ટક 2 માં દર્શાવી છે.

કોષ્ટક -૨ ગુજરાતનાં મહત્વના શહેરોની વસ્તી (2011)

શહેર	વસ્તી લાખમાં
અમદાવાદ	55.77
સુરત	47.67
વડોદરા	16.70
રાજકોટ	12.86
ભાવનગર	5.93
જામનગર	4.79
જૂનાગઢ	3.19
ગાંધીનગર	2.06

સ્ત્રોત : Census 2011

[https:// census2011.co.in/census/state/Gujarat.html](https://census2011.co.in/census/state/Gujarat.html)

અમદાવાદ એ ગુજરાતનું સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતું શહેર છે. ગુજરાત રાજ્યની માથાદિઠ આવક એ દેશની સરેરાશ માથાદીઠ આવક કરતાં વધારે છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ઉત્પાદન થતાં મુખ્ય પાકોમાં બાજરી, ઘઉં, જુવાર, મકાઈ, અને કપાસનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં લગભગ 1,44,500 જેટલી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ છે કે

જેમાં રોજના 15 મિલિયનથી પણ વધુ દૂધ ઉત્પાદકો દૂધ આપે છે. આ દૂધનું પ્રોસેસિંગ 184 જેટલી શહેરી મંડળીઓ કરે છે. અને ત્યારબાદ તેનું વેચાણ રાજ્ય માર્કેટીંગ ફેડરેશન (State Marketing Federation) કરે છે. ગુજરાતમાં આવેલી મુખ્ય દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓની માહિતી કોષ્ટક 3 માં દર્શાવી છે.

17.5.1 ગુજરાતનાં મહત્વનાં શહેરો

અમદાવાદને ગુજરાતના હાર્દ તરીકે ગણવામાં આવે છે. સાંસ્કૃતિક, ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ અમદાવાદ ગુજરાતનું સૌથી મોટું શહેર છે. અમદાવાદ એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ખૂબ સમૃદ્ધ છે. ઈ.સ 1411 થી અહમદશાહના નગર તરીકે અહમદાબાદની સ્થાપના થઈ જે ગુજરાતની ભાષામાં અમદાવાદ તરીકે પ્રચલિત બન્યું છે. વાસ્તવમાં અમદાવાદની સ્થાપના 11મી સદીમાં થઈ હતી. તેમ જણાય છે. તે પહેલા આશાપલ્લવી અથવા આશાપલ્લવના નામથી ઓળખાતું હતું. તે સમયમાં અણહિલવાડના રાજા કણદિવ સોલંકીએ આશાપલ્લવના રાજા ભીલ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. અને કર્ણાવતી નામ શહેરની સ્થાપના કરી જે અત્યારે સાબરમતી નદી પાસેનો મણિનગર વિસ્તાર તરીકે ઓળખાય છે. સોલંકીનું રાજ 13 મી સદીમાં પૂર્ણ થયું અને તેનું સંચાલન ધોળકાના વાઘેલા કુળના હાથમાં આવ્યું સન 1411 માં મુસલમાનાના ભારત પરના આક્રમણ દરમિયાન કર્ણાવતી પર દિલ્હીના સુલતાને વિજય મેળવ્યો અને ગુજરાતમાં મુઝાફ્ફરીદ વંશની સ્થાપના કરી. ગુજરાત સલ્તનત બન્યું અને સુલતાન અહમદશાહે પાટનગર તરીકે કર્ણાવતી પાસેની જગ્યા પસંદ કરી તેનું નામ પોતાના નામ પરથી અહમદાબાદ રાખ્યું. સમય જતાં તે અપભ્રંશ થઈએ અમદાવાદ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. અમદાવાદમાં મહમદ બેગડો, બહાદુરશાહ, હુમાયુ, ત્યાર પછી મુગલરાજ અકબરે અમદાવાદને પાણ્ડુ પોતાનું રાજ્ય બનાવ્યું. મુગલકાળ દરમિયાન અમદાવાદ ધમધમતું ઔદ્યોગિકકેન્દ્ર બન્યું, જ્યાંથી કાપડ યુરોપ મોકલાતું 1758 સુધી મુગલોનું મુખ્યાલય રહ્યું. ત્યારબાદ તેમણે મરાઠા સામે સમર્પણ કર્યું અને અંતે અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમિયાન બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીનો ભાગ બન્યું અને અંતે 1960 ‘મહાગુજરાત ચળવળ’ પછી સ્વતંત્ર બન્યું.

ઉપરોક્ત શાસનો બાદ તેણે અમદાવાદને કાપડ યુરોપ ઐતિહાસિક, ઔદ્યોગિક, સાંસ્કૃતિક, સમૃદ્ધિ આપી છે. એમાં જો સાંસ્કૃતિક અને વારસાની વાત કરીએ તો તેણે અમદાવાદને યુનેસ્કો દ્વારા વલ્ડ હેરીટેજ સિટીનું બિરુદ અપાવ્યું છે. જેમાં ઘણાં જોવાલાયક સ્થળો છે, જેવાં કે પરિમિતીનો કોટ, 12 દરવાજા, 189 પંચકોણી બુરજો, જામાં મસ્જિદ, સરખેજ રોજા, હઠીસિંહ ના દેરાં, ભદ્રનો કિલ્લો, સ્વામીનારાયણ મંદિર, દાદરી વાવ, સીદી સૈયદની જાળી, ઝુલતા મિનારા, ત્રણ દરવાજા, તેમ જ અંગ્રેજોના સમયના બનેલ કોર્ટ, નગરપાલિકા વગેરે જોવાં મળે છે. અને આધુનિક અમદાવાદનું રીવરફ્રન્ટ, કાંકરીયા લેક અથવા તો કાંકરીયા કાર્નિવલ, માણેક ચોક, ખાણીપીણી માટે ઉત્તમ, લો-ગાર્ડન, એલ.ડી મ્યુઝીયમ અને તેમ જ ઘણુંબધું ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ વાત કરીને તો અમદાવાદની અરવિંદ મીલ, બાંધણીનું બજાર, ચણિયાચોળી, માટે ભરાતું ઉત્તમ બજાર લોગાર્ડન જે અમદાવાદ ની ટેક્સટાઈલ પ્રગતિ સૂચવે છે. તે પોતાના ટેક્સટાઈલ બજારના લીધે “માન્યેસ્ટર ઓફ ઈસ્ટ” તરીકે વખણાય છે. તે ઉપરાંત રંગ રાસાયણ આભૂષણો ને લગતું બજાર ખૂબ પ્રચલિત છે. આમ અમદાવાદ એ ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ છે જ જે તેના બજારો દર્શાવે છે. અમદાવાદમાં સ્થિત થયેલા બજારોની નામના પણ કઈક ઠેકાણે રહેલી છે. રતનપોળ, રિલીફ, ગાર્ડન, લાલદરવાજા, કુબેરનગરનું સિંધી માર્કેટ અને તે ઉપરાંત 72 લાખની વસ્તી ધરાવતું અમદાવાદ બી.આર.ટી.એસ. એ.એમ.ટી.એસ, બુલેટ ટ્રેન, મેટ્રો જેવી સુવિધા

ધરાવનાર શહેર બનશે તે દેશ અને રાજ્ય માટે ગોરવપૂર્ણ વાત બનશે.

20 લાખ કે તેથી વધુ વસ્તી ધરાવતું વડોદરા ભારત દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં વિશ્વામિત્રી નદીના કિનારે વસેલું છે. જેનું મૂળ નામ વટપદ્ર છે. વડોદરાનું નામ સંસ્કૃત “વટસ્ય ઉદરે” પરથી ઉતરી આવ્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે જે કાળક્રમે અપભ્રંશ થતા વડોદરા થઈ ગયું છે. અંગ્રેજીમાં તેને બરોડા કહેવામાં આવે છે. ખાસ કરીને તો ગાયકવાડ વંશના સમયમાં થયેલ ઓદ્યોગિક શૈક્ષણિક, સામાજિક વિકાસ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. પણ તેની પહેલાનો ઇતિહાસ વર્ણવીએ તો તે કંઈક આ રીતે છે. ઇસ 812માં વટપદ્રના નામે વડોદરા ઓળખાતું હતું જે આંકોટકા (જે હાલનું અંકોટા) નામના શહેરની સમીપ આવેલું હતું. ત્યારબાદ વટપદ્રનું દસમી સદીમાં મહત્વ વધ્યું ઇ.સ 1721માં પિલાજી ગાયકવાડ મુઘલ સામ્રાજ્ય સામેથી કબજો મેળવી વડોદરાને મરાઠી શાસન હેઠળ લાવ્યા. મરાઠી પેશ્વાએ ગાયકવાડ ને વડોદરા પર હકક કરવાનો વહીવટ આપ્યો. ઇ.સ 1761માં મરાઠા સામ્રાજ્યના પેશ્વાનો અફઘાનો સામે પાણીપતના યુદ્ધમાં પરાજય પછી વડોદરાનું શાસન ગાયકવાડોના હસ્તક આવ્યું. ઇ.સ 1802માં બ્રિટિશરો સાથે સંધિ પછી વડોદરા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હેઠળ સ્વતંત્ર ગાયકવાડી શાસન હસ્તક આવ્યું.

વડોદરા ઓદ્યોગિક વિકાસની બાબતમાં પણ ગુજરાતમાં ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપે છે. જે વડોદરામાં સ્થિત થયેલી આધુનિક ફેક્ટરી (એલેમ્બીક ફાર્માશ્યુટિકલ્સ) ની સ્થાપના 1907માં કરવામાં આવી હતી. અને ત્યાર બાદ સારાભાઈ કેમિકલ્સ અને જ્યોતિ જેવી કંપનીઓ 1940માં આવી હતી. 1962 સુધીમાં અહિયાં 288 ફેક્ટરીઓ ધમધમતી જેમાં, 27,517 કામદારો કામ કરતા હતા. આ સમયગાળા દરમિયાન મુખ્ય ઓદ્યોગિકજૂથોમાં રસાયણો અને ફાર્માશ્યુટિકલ્સ, સુતરાઉ કાપર અને મશીન ટુલ્સ હતા. 1908માં સયાજીરાવ ત્રીજા દ્વારા સ્થાપિત બેંક ઓફ ધ બરોડાનો પણ ઓદ્યોગિકવૃદ્ધિમાં મહત્વનો ફાળો હતો. 1962માં ગુજરાત રિફાઈનરી અને ભારતીય ઓઈલ કોર્પોરેશન લિમિટેડના વડોદરા નજીકના કોયલી ગામ ખાતે સ્થાપના સાથે વડોદરામાં ઓદ્યોગિકઅને મશીન ટુલ્સ હતા. 1908માં સયાજીરાવ ત્રીજા દ્વારા સ્થાપિત બેંક ઓફ ધ બરોડાનો પણ ઓદ્યોગિકવૃદ્ધિમાં મહત્વનો ફાળો હતો. 1962માં ગુજરાત રિફાઈનરી અને ભારતીય ઓઈલ કોર્પોરેશન લિમિટેડના વડોદરા નજીકના કોયલી ગામ ખાતે સ્થાપના સાથે વડોદરામાં ઓદ્યોગિકકેન્દ્રોમાં એક બનાવવામાં ફાળો આપ્યો છે. અંકલેશ્વરમાં તેલ ગેસની શોધએ ગુજરાતના ઓદ્યોગિકવિકાસ માટે મોટોભાગ ભજવ્યો હતો. વડોદરા ઔદ્યોગિકરણ પ્રક્રિયામાં સૌથી મોટું લાભાર્થી રહ્યું હતું. ગુજરાત રિફાઈનરીનું પ્રથમ તબક્કા ઉત્પાદન 1965માં શરૂ થયું હતું. રિફાઈનરના મૂળભૂત ઉદ્યોગ હોવાથી, રિફાઈનરીનું પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઘણા મોરચા પર મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું હતું.

વડોદરામાં ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર એન્ડ કેમિકલ્સ (જી.એસ.એફ.સી) ઈન્ડિયન પેટ્રોકેમિકલ્સ લિમિટેડ (આઈ.પી.સી.એલ) હવે રિલાયન્સઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ માલિકીની) ગુજરાત આલ્કલીસ એન્ડ કેમિકલ્સ લિમિટેડ (જી.એ.સી.એલ) જેવા વિવિધ મોટા પાયે ઉદ્યોગો ગુજરાત રિફાઈનરીના સાન્નિધ્યમાં આવેલ છે. જે તેમનાં તમામ બળતણ અને કાચા માલ માટે રિફાઈનરી પર આધાર રાખે છે. અન્ય મોટા પાયાના જાહેર ક્ષેત્રના એકમોમાં હેવી વોટર પ્રોજેક્ટ, ગુજરાત ઈન્ડસ્ટ્રીઝ પાવર કંપની લિમિટેડ (જી.આઈ.પી.સી.એલ) ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કમિશન (ઓ. એન.જી.સી) અને ગેસ ઓથોરીટી ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (જી.એ.આઈ.એલ) નો સમાવેશ થાય છે. આ જાહેર ક્ષેત્રનાં સાહસો ઉપરાંત અન્ય મોટા પાયાના સાહસો ખાનગી ક્ષેત્રમાં આવેલ છે. જેમ કે, બોમ્બાર્ડિયર ટ્રાન્સપોર્ટેશન એક કેનેડીયન કંપની

જેની સાવલી સાઈટમાં દિલ્હી મેટ્રોનું ઉત્પાદન થાય છે. જનરલ મોટર્સ ALSTOM એબીબી, સિમેન્સ , ફિલિપ્સ, પેનાસોનિક, ફેગ (FAG) સ્ટર્લિંગ બાયોટેક, સન ફાર્માશ્યુટીકલ્સ અને Areva ટી એન્ડ ડી, બોમ્બાર્ડીયર અને GAGL (ગુજરાત ઓટોમોટિવ ગીયર્સ લિમિટેડ) જેવા ઘણાં ઉત્પાદન એકમો વડોદરામાં સ્થાપિત છે. જેમ કે Haldyn ગ્લાસ, HNG ફ્લોટ ગ્લાસ લિમિટેડ પિરામલ ગ્લાસ અને ગુજરાત ગ્લાસ વગેરે કોઈ પ્રદેશમાં વિશાળ ઓદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના આપમેળે ઘણાં નાનાં સાહસો અસ્તિત્વમાં લઈ આવે છે. વડોદરા શહેર છે. અને આસપાસના વિસ્તારોમાં પણ આ પ્રમાણે ઓદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ આજે ધમધમ છે. વડોદરાના ઔદ્યોગિકરણથી માત્ર વડોદરા નહીં પણ આખા ગુજરાત અને ભારતના અન્ય ઉદ્યોગો આકર્ષાયા છે. ‘નોલેજ સિટી’ કોન્ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીના નજરાણા સાથે, વડોદરા ધીમે ધીમે આઈ.ટી અને અન્ય વિકાસ પ્રોજેક્ટ માટે ગુજરાતમાં હબ બની રહ્યું છે. આ સંસ્કારી નગર તરીકે ઓળખાતું વડોદરા તેના ઔદ્યોગિક, સાંસ્કૃતિક સામાજિક ઐતિહાસિક રીતે રહેવા માટે શહેર છે. તેમાં શંકા ને કોઈ સ્થાન નથી.

રાજકોટ શહેર આજી નદીના કાંઠે વસેલું છે. રાજકોટ સૌરાષ્ટ્રનું મહત્વનું શહેર તેમજ પાટનગર માનવામાં આવે છે. રાજકોટ એ 18 લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતું શહેર છે. અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા પછી ગુજરાતનું સૌથી મોટું શહેર છે. રાજકોટ ઐતિહાસિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રનું સૌથી સમૃદ્ધ શહેરોમાંનું એક છે. અને જે રંગીલા રાજકોટના રાજકોટના બિરુદથી ઓળખાય છે. આ શહેરના ઇતિહાસની શરૂઆત ઇ.સ 1612માં ઠાકોર સાહેબશ્રી વિભાજી અજોજી જાડેજાથી થઈ હતી. ઠાકોર સાહેબ વિભાજી એ પોતાના મિત્ર રાજુ સંધિની મૈત્રી જીવંત રાખવા માટે રાજકોટની સ્થાપના નામકરણ કરેલા.

ઈ.સ 1720 માં રાજકોટ ઉપર જૂનાગઢ નવાબના માસુમ ખાને ચડાઈ કરીને ઠાકોર સાહેબશ્રી મહેરામણજી બીજાને હરાવીને રાજકોટને જીતી લીધું તેથી તેમણે રાજકોટનું નામ બદલીને માસુમબાદ કરી નાખ્યું હતું. ત્યારબાદ 12 વરસ પછી એટલે કે ઇ.સ 1732માં મહેરામણના પુત્ર રણમાલજી એ પોતાના સૈન્ય એકઠું કરીને માસુમખાન પર ચડાઈ કરીને ઠાર માર્યો ફરીવાર પોતાના પિતાની ગાદી મેળવી હતી જેથી ફરીથી તે સમયે ઠાકોર સાહેબ શ્રી રણમાલજી જાડેજાએ આ શહેરનું નામ બદલીને મૂળ નામ રાજકોટ રાખ્યું હતું. આ રીતે રાજકોટનો ઇતિહાસ સમૃદ્ધ છે.

રાજકોટ ઐતિહાસિક સ્થળો અને વારસામાં સમૃદ્ધ છે તે આ યાદી પરથી ખબર પડે છે. મહાત્મા ગાંધીના બાળપણનું મકાને જ્યારે ગાંધીજીના પિતા તે સમયે સૌરાષ્ટ્રના નવાબ દીવાન હતા. તે સમયે ઇ.સ 1980-81માં બનાવ્યું હતું. રાજકોટ એ સાંસકૃતિક રીતે સમૃદ્ધ છે. તેમ પ્રાકૃતિક સ્થળો પણ ઘણા રમણ અને સંદર જોવાં મળે છે. જેવાં કે લાલપરી તળાવ, ઇશ્વરીયા પાર્ક, ચોટીલા માતાજીનું મંદિર, ભૂતનાથ મહાદેવ જે તાજગીનો અને સંદરતાનો અહેસાસ આપે છે.

સુરત બાદ GDP ની દૃષ્ટિએ તાજેતરમાં રાજકોટનો ક્રમાંક આવેલો હતો. અને રાજકોટ-મોરબી સીરામિક્સ, બાલાજી વેફર્સ, ગોલાનું મશીન, સ્ટીલ, નમકીનના ઉદ્યોગ માટે પ્રખ્યાત છે. તેમ જ GIDC ગુજરાત ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ડેવલોપમેન્ટ કોર્પોરેશનની જગ્યા ઘણા બધા ઉદ્યોગો સ્થિત થયેલા છે. શહેરના ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ માટે વિશ્વબેંકની 280 મિલિયન સહાયથી રાજકોટના અર્થતંત્રને ટેકો મળ્યો હતો. રાજકોટમાં ઝવેરાત, રેશમ, ભરતકામ, બેરિંગસ, સી.એન.સી મશીન ઉત્પાદકોનું ઘર પણ છે. શાપર ભાવનગરરોડ વિસ્તાર સુધી 500 જેટલા ફાઉન્ડ્રી યુનીટ છે. સબમર્શિબલ પમ્પ ક્ષેત્રે રાજકોટ અગાઉ ભારતમાં કેન્દ્ર હતું. છઠી આર્થિક વસ્તી

ગણતરી પ્રમાણે રાજકોટમાં કુલ 2.09 લાખ ઉત્પાદક પેઢીઓ હતી જેમાંથી 34.11% ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અને 65.89% શહેરી વિસ્તારોમાં હતી. કુલ વેપારી પેઢીઓમાંથી 83.40% બિન-ખેતી ક્ષેત્રની અને 16.60 % ખેતી ક્ષેત્રની હતી. લગભગ 7000 વેપારી પેઢીઓ હેન્ડલૂમ અને હસ્તકળાઓ સાથે સંકળાયેલી હતી.

કોષ્ટક : 3 ગુજરાતનાં શહેરો અને તેની મુખ્ય ઉત્પાદક સહકારી મંડળી

દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી	સ્થળ
અમૂલ ડેરી	આણંદ
દૂધસાગર ડેરી	મહેસાણા
સાબર ડેરી	સાબરકાંઠા
સુમુલ ડેરી	બનાસકાંઠા
પંચામૃત ડેરી	પંચમહાલ
દુધધાર ડેરી	ભરૂચ
વસુંધરા ડેરી	વલસાડ

ગુજરાતમાં દૂધ ઉત્પાદકતામાં સહકારી મંડળીઓનો ફાળો ખૂબ મોટો છે. 2009-10માં ગુજરાતમાં 13761 દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ હતી જેની સંખ્યા વધીને 2015-16માં 18149 થઈ છે. 2009-10માં ગુજરાતમાં 113 લાખ લીટરની ક્ષમતા ધરાવતા 15 સહકારી ડેરી પ્લાન્ટોમાં રોજના 94.11 લાખ લિટર દૂધ પ્રાપ્ત થતું હતું. જ્યારે 2015-16માં ગુજરાતમાં 182.97 લાખ લીટરની ક્ષમતા ધરાવતા 18 સહકારી ડેરી પ્લાન્ટોમાં રોજના 165.85 લાખ લીટર દૂધ પ્રાપ્ત થતું હતું. આમ, ગુજરાતમાં સહકારી ડેરી પ્લાન્ટોની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો છે. દૂધ ઉત્પાદનમાં પણ સતત વધારો થયો છે. અહીં એ બાબત પણ મહત્વની છે કે ડેરી ઉદ્યોગ એ માત્ર આર્થિક રીતે જ રાજ્યને મદદરૂપ થયો છે. તેવું નથી, ડેરી ઉદ્યોગને કારણે ગામડાઓમાં સામાજિક પ્રશ્નોના પણ ઉકેલ આવ્યા છે. દૂધ ઉત્પાદકોને તેમના દૂધનો યોગ્ય ભાવ મળી રહે દૂધ માટે યોગ્ય બજાર મળી રહે, અને દૂધ સાચવવા માટે યોગ્ય સ્થળ મળી રહે વગેરે જેવી સમસ્યાઓનું નિવારણ પણ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આમ, સહકારી મંડળીઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે. 1946 થી ગુજરાતમાં દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીનો પાયો નંખાયો ત્રિભુવનદાસ પટેલ અને શ્વેત કાંતિના પ્રણેતા ડૉ. વર્ગીસ કુરિયને કારિયા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીનું નામ અમુલ (Anand District Milk Producers Union Ltd AMUL) ડેરી રાખ્યું.

ખંભાતના અખાત પાસે આવેલ શહેર સુરત એ વિશ્વભરના હીરાના વ્યાપાર તથા કારીગરીનું એક મુખ્ય કેન્દ્ર છે. ખંભાતના અખાત પર ભાવનગરની દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં 50 કિમીના અંતરે અલંગમાં દુનિયાનું સૌથી મોટું વહાણ ભાંગવાનું કારખાનું આવેલું છે. 1859 માં સૌ પ્રથમ ‘ધી અમદાવાદ સ્પીનિંગ અને વિવિંગ મિલ્સની કંપની લિમિટેડની સ્થાપના શ્રી રણછોડલાલ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. અમદાવાદને ભારતનું માંચેસ્ટર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. અમદાવાદ બાદ સુરત, ભરૂચ અને વડોદરામાં પણ કાપડની મિલો બની હતી. વડોદરામાં 1885 માં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે કાપડની પ્રથમ મીલ શરૂ કરાવડાવી હતી. અમદાવાદના મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં કાપડ ઉપરાંત કેમિકલ, ફાર્માશ્યુટીકલ અને રાસાયણ ઉદ્યોગોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતની સૌથી મોટી બે કંપનીઓ ઝાયડસ અને ટોરેન્ટ ફાર્માશ્યુટીકલ અમદાવામાં આવેલી છે. કોષ્ટક-4 માં ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો

અને તેના મુખ્ય પાકો અને ઉદ્યોગો દર્શાવ્યા છે.

કોષ્ટક-4 ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો અને ઉદ્યોગો

શહેરો	ઉદ્યોગો
અમદાવાદ	કાપડ: કેમિકલ અને ફાર્માશ્યુટિકલ
સુરત	કાપડ અને હીરા
વડોદરા	કેમિકલ, ફાર્માશ્યુટિકલ અને ડેરી
રાજકોટ	સિરામિક અને ઝવેરાત
ભાવનગર	કેમિકલ, સ્ટીલ અને રબર
જામનગર	બ્રાસ, બાંધણી અને મીઠું
જૂનાગઢ	સિમેન્ટ અને મીઠું
ગાંધીનગર	ફૂડ પ્રોસેસીંગ અને કાપડ

ગુજરાત સમગ્ર ભારતમાં થતાં મીઠાંના લગભગ 78 % મીઠાંનું ઉત્પાદન કરે છે. જામનગર, જૂનાગઢ અને કચ્છ મીઠાંના ઉદ્યોગો માટે જાણીતા છે. રાજ્યમાં મીઠાંનું સૌથી વધુ ઉત્પાદન કચ્છમાં થાય છે. રાજ્યમાં થતાં મીઠાંના કુલ ઉત્પાદનમાંથી લગભગ 33 % મીઠું કચ્છમાં 17 % જામનગરમાં અને 14 % જૂનાગઢમાં થાય છે. ગુજરાત હીરા ઉદ્યોગ માટે પણ જાણીતું છે. ગુજરાત રાજ્યમાં સુરત હીરા ઉદ્યોગ હીરા ઉદ્યોગ માટે જાણીતું શહેર છે. ભારતના કુલ હીરાના વેપારમાં સુરતનો ફાળો 65 % જેટલો છે. સુરત ઉપરાંત અમદાવાદ, રાજકોટ, ભાવનગર અને વલસાડમાં પણ હીરા ઉદ્યોગને લગતી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. ઈંટ બનાવવા માટે વપરાતી માટી સૌથી વધુ રાજકોટમાંથી મળી આવે છે અને આથી રાજકોટ સિરામિક ઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે. જામનગર બ્રાસના ઉત્પાદન માટે જાણીતું છે.

17.6 સારાંશ

આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ ગુજરાત એ ભારતનું મહત્વનું રાજ્ય છે. ગુજરાત શરૂઆતથી જ આર્થિક ક્ષેત્રે અગ્રેસર રહ્યું છે. શહેરીકરણની બાબતમાં પણ અન્ય રાજ્યો કરતાં ગુજરાત આગળ રહ્યું છે. ગુજરાતમાં કાપડ, હીરા અને રસાયણ ઉદ્યોગ ખૂબ મોટા પાયે જોવા મળે છે. અમદાવાદને ભારતના માંચેસ્ટર તરીકે જ્યારે સુરતને ડાયમંડ સીટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતનાં ઓદ્યોગિક વિકાસમાં શહેરીકરણનો ખૂબ મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્યમાં બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, તેમજ ઝારખંડમાંથી પણ મજૂરો કામ કરવા માટે આવે છે.

17.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

શહેરીકરણ : ગ્રામીણ વિસ્તારોની સરખામણીમાં શહેરમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધવું.

17.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

★ નીચેના પ્રશ્નો ટૂંકમાં સમજાવો

1. શહેરી કરણ એટલે શું ?
2. શહેરીકરણ અને ઓદ્યોગિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવો.

3. ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો જણાવો.
4. રાજકોટ શહેરના મહત્વના ઉદ્યોગો જણાવો.
5. સુરત શહેર વિષે માહિતી આપો.

★ નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારે આપો.

1. ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો અને તેના ઉદ્યોગો વિષે માહિતી આપો.
2. ગુજરાત રાજ્યની મહત્વની દૂધ ઉત્પાદક ડેરીઓ વિષે જણાવો.
3. વડોદરા શહેરની આર્થિક વિશેષતાઓ સમજાવો.
4. શહેરીકરણનો અર્થ સમજાવી ગુજરાતના કોઈ પણ બે મુખ્ય શહેરો વિષે જણાવો.

★ નીચેના વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

1. અમદાવાદને ભારતના માંચેસ્ટર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
2. સુરત શહેર ડાયમંડ સીટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
3. જૂનાગઢ શહેર સિમેન્ટ અને મીઠાંના ઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે.
4. રાજકોટ હીરા ઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે.
5. જી.એસ.એફ.સી અમદાવાદમાં આવેલી છે.

★ ઉપયોગી લેખો, અહેવાલો, પુસ્તકો અને વેબસાઈટ :

1. દેરાસરી જિગીષા (2013) ગુજરાતમાં ઓદ્યોગિકવિકાસ, ગુજરાત વિશ્વકોષ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન
2. અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક કચેરી (2018-19) સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા 2018-19 ગુજરાત રાજ્ય,
3. http://ic.gujarat.gov.in/documents/pagecontent/Sait/_in_guj_new.pdf
4. <http://gujaratindia.gov.in/about-gujrat/cities-guj.htm>
5. <http://gujaratindia.gov.in/business/major-indus-guj.htm>
6. <http://vibrantgujarat.com/writereddata/images/pdf/gems.jewellery-sector.pdf>
7. <http://www.dcmsme.gov.in/dips/DIPS, RAJKOT-guj.pdf>
8. http://dcmsme.gov.in/dips/dip ahmedabad_gu.pdf
9. <http://www.dcmsme.gov.in/dips/DIP of jamnagar.pdf>
10. http://www.dcmsme.gov.in/dips/dip jinagadh_guj.pdf
11. http://www.dcmsme.gov.in/BIP SURAT_guj.pdf
12. <http://www.dcmsme.gov.in/dips/BIP VADODARA 100812.doc FRESH.pdf>
13. <http://www.gadhinagaronline.in/city-guide/business->

and-economy-of-gandhinagar

- ★ યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ખાલી જગ્યા પુરો.
1. ગુજરાતમાં વસ્તીની દૃષ્ટિએ પ્રથમ સ્થાનશહેર ધરાવે છે.
 (એ) અમદાવાદ (બી) ગાંધીનગર
 (સી) સુરત (ડી) જૂનાગઢ
 2. સમગ્ર વિશ્વમાં જીરાંના ઉત્પાદકતામાં ગુજરાતનો ક્રમછે.
 (એ) પ્રથમ (બી) બીજો
 (સી) ત્રીજો (ડી) ચોથો
 3. ગુજરાતમાં 2001 થી 2011 દરમિયાન શહેરી વસ્તીનો વૃદ્ધિદર સૌથી વધારેશહેરનો છે.
 (એ) વલસાડ (બી) સુરત
 (સી) અમદાવાદ (ડી) ગાંધીનગર
 4. એલેમ્બીક ફાર્મશ્યુટિકલ્સની સ્થાપના.....વર્ષમાં થઈ
 (એ) 1907 (બી) 1928
 (સી) 1910 (ડી) 2015
 5. દૂધસાગર ડેરી.....શહેરમાં આવેલી છે.
 (એ) આણંદ (બી) મહેસાણા
 (સી) રાજકોટ (ડી) ભાવનગર
 6. દૂધધારા ડેરી.....શહેરમાં આવેલી છે.
 (એ) ભરૂચ (બી) રાજકોટ
 (સી) વડોદરા (ડી) અમદાવાદ
 7. ગુજરાતમાં દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીનો પાયો.....વર્ષમાં નંખાયો
 (એ) 1925 (બી) 1946
 (સી) 1856 (ડી) 1955
 8. શ્વેત ક્રાંતિના જનક.....ને ગણવામાં આવે છે.
 (એ) વર્ગીસ કુરિયન (બી) ત્રિભુવનદાસ પટેલ
 (સી) સ્વામીનાથન (ડી) હરિભાઈ પટેલ
 9. મીઠાનું ઉત્પાદન.....જિલ્લામાં સૌથી વધુ થાય છે.
 (એ) કચ્છ (બી) સુરેન્દ્રનગર
 (સી) વલસાડ (ડી) ભાવનગર
 10. બ્રાસના ઉત્પાદન માટે.....શહેર જાણીતું છે.
 (એ) જામનગર (બી) રાજકોટ
 (સી) વડોદરા (ડી) ભાવનગર

ગુજરાતનાં મહત્વના શહેરો અને તેની આર્થિક વિશેષતાઓ

★ જવાબો :

■ સાચાં ખોટાં.

1. સાચું
2. સાચું
3. સાચું
4. ખોટું
5. ખોટું

■ ખાલી જગ્યા.

(1)અમદાવાદ	(2)પ્રથમ	(3)વલસાડ	(4)1907
(5)મહેસાણા	(6)ભરૂચ	(7)1946	(8)વર્ગીસ કુરિયન
(9)કચ્છ	(10)જામનગર		

★★★★★★